
1 - САБАҚ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ – ҰЛТ НЕГІЗІ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ, ОРФОЭПИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

1-тапсырма. Оқыңыз. Талдаңыз.

Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау.

А. Байтұрсынұлы

Кімде-кім ана тілін, әдебиетін сыйламаса, бағаламаса, оны сауатты, мәдениетті адам деп санауға болмайды.

М. Әуезов

Тіл – тек адамға ғана тән, аса құдіретті құрал. Сондықтан тілді қадірлеудің, әрбір сөздің мағынасын, мәнін ұғып, оны орынды пайдалана білудің мәні зор.

М. Шоқай

Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді.

Ғ. Мүсірепов

2-тапсырма. Сұхбат құрыңыз.

Ахмет Байтұрсынұлы тілдің сақталу себебін қалай түсіндірді? Мұхтар Әуезов өз тілін бағаламағандарға қандай баға берді? Мұстафа Шоқай тілді қадірлеп, оны орынды пайдалануды қалай түсіндірді? Ғабит Мүсіреповтің ойынша ана тілін ұмыту дегеніміз не? Ана тілін ұмытқан адам нені ұмытады?

3-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Талдаңыз.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Ол қазақ елінде тұратын қазақтардан басқа Қытай, Монғолия, Иран, Ауғанстан, Түркия мемлекеті мен ТМД-ның Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстанда тұратын қазақтардың да ана тілі. Қазақ тілі – батыс түркі тілінің қыпшақ тобына жатады. Бұл топқа – қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қырғыз, қырым татары, қарайшай, балқар, құмық және тағы басқа тілдер кіреді. Қазақ тілі – өзіндік әдеби, ғылыми және саяси жазу нормасы қалыптасқан бай тіл. Қазақ тілінің тарихы әртүрлі тарихи кезеңдерді бастан кешкен қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты. Оның қалыптасуы XI-XII ғасырлардағы Түрік қағанатының пайда болу кезеңінен басталып, XV ғасырдағы қазақ хандығы тұсында қалыптасып болған еді. Басқа түркі тілдерімен салыстырғанда, сөздік қоры жағынан, қазақ тілі – ежелгі таза қалпын сақтап келе жатқан тілдердің бірі. Ғалымдардың пайымдауынша, қазақ тілінің ауыз әдебиеті және жазба әдебиеті сияқты екі қайнар көзі бар. Ана тілімізде әдеби шығармалар, ғылыми-бұқаралық, техникалық, құқықтық, педагогикалық, саяси, өнертанушылық әдебиеттер жарияланады. Тіліміз еліміздегі азаматтардың өзара қарым-қатынас тілі болумен ғана шектеліп қалмайды. Қазақ тілі – бай да құнарлы тілдердің қатарына жатады. Бабаларымыздың тарихы, шежіресі және әдеби мұралары бүгінгі ұрпаққа өзіміздің осы ана тіліміз арқылы жетіп отыр. Тіл тарихы халық тарихына ұқсас. Қоғамның өзгеруіне байланысты тіл де дамып, өзгеріп отырады.

1989 жылы 11 қыркүйекте қабылданған «Тіл туралы» Заңда «Тіл – халықтың ұлы жетістігі, әрі оның ажырамайтын және бөлінбейтін белгісі» делінген. Ал бірінші баптың бірінші тармақшасында «Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады» деп жазылған. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деген тұжырымдаманы үнемі айтып келеді. Халық тәуелсіздігінің ең басты белгісі – оның ана тілі, ұлттық мәдениеті. Өзінің ана тілі, ұлттық мәдениеті жоқ ел өз алдына мемлекет болып өмір сүре алмайды. Дүниедегі барлық халық тәуелсіздікке ұлттық қадір-қасиетін, мәдениетін, ана тілін сақтап қалу үшін ұмтылады. Сондықтан кез келген мемлекет өзінің аумақтық салт-дәстүрін, ана тілін ерекше қорғайды. Ана тілін дамыту, қорғау дегеніміз – өз ана тілінде таза сөйлеу және оны жақсы біліп, туған анадай сүю. Ана тілінің күші мен құдіретін туған халқымыз бағалап, сөз өнерін бар өнердің басы деп санаған. Мысалы: «Өнер алды – қызыл тіл», «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» сөздері халқымыздың орынды сөзге қандай мән бергенін көрсетеді.

(«Қазақ тілі» энциклопедиясы)

4-тапсырма. Сұрақтарға мәтін мазмұны бойынша жауап беріп, топ болып талқылаңыз.

1. Қазақ тілі қандай тілдер тобына жатады?
2. Бұл тілдердің туыстығын неден байқауға болады?
3. Қазақ тілінің өзге түркі тілдерінен қандай басты айырмашылықтары бар?
4. «Тіл туралы» Заңда Мемлекеттік тілдің орнын қалай белгілеп көрсеткен?
5. Елбасының қазақ тіліне жасаған қандай тұжырымдамасын білесіз?

5-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді аяқтаңыз.

1. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының ... 2. Қазақ тілі – батыс түркі тілінің ... 3. Қазақ тілі – өзіндік әдеби, ғылыми және саяси жазу нормасы ... 4. Қазақ тілінің тарихы әртүрлі тарихи кезеңдерді бастан кешкен ... 5. Басқа түркі тілдерімен салыстырғанда, сөздік қоры жағынан, ... 6. Бабаларымыздың тарихы, шежіресі және әдеби мұралары ... 7. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» ... 8. Халық тәуелсіздігінің ең басты белгісі – ...

6-тапсырма. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінен бірнеше сөйлем құраңыз.

Ұлттық негіз, туыстық қатынас, түркі тілдер, тарихи кезеңдер, түрік қағанаты, қазақ хандығы, ауыз әдебиеті, жазба әдебиеті, қайнар көзі, пайда болуы, мұрағаттық, ұлттық тіл, әдеби мұралар, ұлттық мәдениеті, халық тәуелсіздігі, ұлттық қадір-қасиет, мәдениетін, ана тілінің күдіреті.

Қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық ерекшеліктері

Орфоэпия дегеніміз сөздердің жалпыға бірдей қалыпта айтылу нормасы. Сөздерді әдеби тілдегі жалпыға ортақ нормада айтып, сөйлеу кісінің тіл мәдениетінің жоғары екендігінің белгісі. Сөздер мен сөз тіркесінің айтылуы мен жазылуы әрдайым бірдей бола бермейді. Мысалы: *барған, балалар, алтын сағат* сияқты сөздер мен сөз тіркестері бірдей айтылады және жазылады. Ал, *ішсе, сенбе, ақ ешкі, сақ бол, құлын, өрік, көз салды* сияқты сөздер мен тіркестер осылай жазылса да, *іш-ше, сем-бе, ағ ешкі, сақ пол, құлұн, өрүк, көс салды* болып айтылады.

Орфография дегеніміз белгілі бір тілдегі сөздердің дұрыс жазылуы туралы ережелердің жиынтығы. Орфография тілдегі сөздердің, олардың грамматикалық формаларының біркелкі жазылу нормасын белгілейді. Кейде дұрыс жазу ережелерін емле деп те атайды.

Тілде жазу үш принципке сүйенеді.

- 1. Морфологиялық принцип.** Бұл принцип бойынша сөздер айтылуынша емес, бастапқы түбір тұлғасы сақталып жазылады. Мысалы: бас-шы (айтылуындай башшы емес), түн-гі (түңгі емес), Жан-пейіс (Жәмпейіс емес) болып сөздің түбірі де, қосымша да өз тұлғаларын сақтап жазылады.
- 2. Дәстүрлі (тарихи) принцип** бойынша сөздер әуелгі тұлғасында емес, тілдің қалыптасқан тұлғасы бойынша жазылады. Мысалы: хал, хат, хабар т.б. сөздер қал, қат, қабар болып жазылмайды, дәстүр бойынша қалыптасқан тұлғасында жазылады.
- 3. Фонетикалық принцип** бойынша сөздер дыбыстық заңдарға сүйеніп, айтылуы және естілуі бойынша жазылады. Мысалы: *жаздыкүні, сексен, бүгін, жауып қойды, белбеу* сияқты сөздер осылай айтылуынша, естілуінше жазылады, ал бұл сөздердің тарихи тұлғалары – *жаздың күні, сегіз он, бұл күн, жап+ып қойды, белбау*.

Қазақ тіліндегі сөздер бір ғана принцип бойынша жазылмайды. Сөздердің көпшілігі морфологиялық принцип бойынша жазылса да, фонетикалық және дәстүрлі принциптер бойынша да жазылатын сөздер аз емес. Оны қазақ тілінің ресми бекітілген «Орфографиялық (емле) ережелері» мен орфографиялық сөздіктері белгілеп отырады. Орфографиялық ережелерді Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі бекітеді.

7-тапсырма. Сөздердің мағынасын түсініп, жазылуы мен айтылуындағы ерекшеліктерге назар аударыңыз.

Өзіндік [өзүндүк], тұсында [түсүнда], құқықтық [құққұқтұқ], өзгеру [өзгөрүү], өзекті [өзөктү], тармақ [тармақ], құнарлы [құнарлы], пайымды [пайымды], түркі [түркү], бұқара [бұқара], аумақтық [аумақтық].

Қазақ тілінде сөздің бірінші буынында еріндік о, ө, ұ, ү дыбыстары айтылса, келесі буындардағы ы, і, е дыбыстарына әсер етіп, бірыңғай еріндік дыбыстармен айтылады.
 $o \rightarrow ы; \theta \rightarrow i, e; \text{ұ} \rightarrow ы; \text{ү} \rightarrow i$

8-тапсырма. Берілген сөздердің орфоэпиялық нормасын сақтап жазыңыз.

Ұлттық, ұлы, түркі, түрік қағанаты, қазақ хандығы, қайнар көзі, тұжырымдама, үнемі, өзінің, өмір, сөздік, күші, құдіретін, сөз өнерін, түйіні.

9-тапсырма. Мына төмендегі сөздерден «тіл» сөзімен тіркесетін сөздерді тауып, көшіріп жазыңыз.

Атақ, даму, қазақ, дүние, ана, мал, ресми, өнер, мемлекеттік, ақылды, саяси, әдеби, публицистикалық, ащы, тәтті, ұлтаралық, халықаралық, дербес, ұлы, ғылым, ұлт, құдіретті, мәдениетті, тәуелсіз.

10-тапсырма. Төменде берілген ойға пікір білдіріңіз (қолдау, қарсылық білдіру, дәлелдеу).

Тіл – қай ұлттың болмасын тарихы мен тағдыры, тәлімі мен тәрбиесінің негізі, қатынас құралы. Тіл болмаса сөз болмайды. Сөз болмаса адамзаттың тірлігінде мән-маңыз болмайтыны белгілі. Демек, тілдің, сөздің орны ерекше. Міне, осы орайда ана тіліміз жайлы терең ойлану әрқайсымыз үшін парыз. Жыл өткен сайын ана тіліміздің мәртебесі өсіп, абыройы арта түсуде. Тіл – халықтың жаны. Тілі құрыса, халық та жер бетінен жоғалады.

11-тапсырма. Төмендегі сұрақтар төңірегінде пікір алмасыңыз.

1. Жер бетінде неше тіл бар?
2. Тілді сақтау үшін не керек?
3. Өлі тілдер дегенге қандай тілдер жатады?
4. Жер бетінде тілін жоғалтқан ұлттар туралы не білесіз?
5. Ана тіліміздің өткені мен болашағы жайлы не айта аласыз?
6. Ұлттың ұлт болып қалыптасуы үшін не қажет деп ойлайсыз?
7. Жастар арасында қазақ тілінің қолданылу аясы қандай?
8. Ол үшін не істеуіміз керек? Қандай жоба ұсынар едіңіз?
9. Қазақ тілін нағыз мемлекет тіліне айналдыру жолдары бар ма?

12-тапсырма. Төменде берілген ойды дамытып баяндаңыз.

- 1) Тәуелсіздіктің басты белгісі ...
- 2) Қазақ тілінің байлығы ...

- 3) Қазақ тілінің тарихы ...
- 4) Қазақ тілінің болашағы ...
- 5) Қазақ тілінің қайнар көзі ...
- 6) Рухани өмір азығы ...
- 7) Ана тілін сақтап қалу ...

13-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдерді толықтырыңыз. Мағынасын түсіндіріңіз.

1. Өнер алды –
2. Тіл буынсыз,
3. Қаһарлы сөз
4. Дәлелсіз сөз
5. Сөз тапқанға
6. Тіл тас жарады,
7. Піл көтермегенді,
8. Бас кеспек болса да,
9. Ине көзінен сынады,
10. Шебердің қолы ортақ,
11. Жеті жұрттың тілін біл,
12. Айтылған сөз, атылған

14-тапсырма. «Қазақ тілі: бүгіні мен ертеңі» тақырыбына эссе жазыңыз.

15-тапсырма. Төмендегі өлеңді мәнерлеп оқып, жазылуы мен айтылуындағы ерекшеліктерге назар аударыңыз.

Үш бақытым

Ең бірінші бақытым – Халқым менің,
Соған берем ойымның алтын кенін.
Ол бар болса, мен бармын, қор
болмаймын,
Қымбатырақ алтыннан нарқым менің.

Ал екінші бақытым – Тілім менің,
Тас жүректі тіліммен тілімдедім.
Кей-кейде дүниеден түңілсем де,
Қасиетті тілімнен түңілмедім.

Бақытым бар үшінші – Отан деген,
Құдай деген кім десе, Отан дер ем!
... Оты сөнген жалғанда жан барсың ба?
Ойланбай-ақ кел дағы от ал менен.

Түтін түтет,
Өс, өрбі, көгере бер,
Немерелер көбейсін, шөберелер.
Жадыңда ұста:
Жақсылық күтпегейсің!
От емес, оқ сұрасаң менен егер!

Үш бірдей бақытым бар алақанда,
(Мені мұндай бақытты жаратар ма?!)
Үш күн нұрын төгеді аспанымнан,
Атырау, Алтай, Арқа, Алатауға!!!

(М. Мақатаев)

17-тапсырма. Сабақ бойынша кестені толтырыңыз.

V	+	!	?
«Бұрыннан білемін»	«Жаңа ақпарат»	«Таңғалдырды»	«Келісе алмаймын. Білгім келеді»
Мұнда студенттер сабақта өтілген бұрыннан білетін мәліметтерді келтіреді.	Бұл бағанға студенттер осы сабақта жаңадан білгенін жазады.	Бұл бағанға студенттер өздерін таңғалдырған немесе өздеріне ерекше әсер еткен ақпарат болса жазады.	Бұл бағанда студенттер өздері келіспейтін немесе түсініксіз болған, тағы да білгісі келетін сабақтың тұстарын жазады.